

ZAPISI

Majda Černič

PROCESI SPREMINJANJA DRUŽINE OD 15. DO 19. STOLETJA

Za zgodovinsko obdobje, v okviru katerega bomo govorili o družini, je značilna cela vrsta sprememb: socialnih, ekonomskih, političnih, tehnoloških, kulturnih, moralnih, pravnih, religioznih, edukacijskih... Z novim vekom so se sprožili procesi, ki so močno spremenili takratno družbo in katerih posledice so občutne še danes. Vzroki, spodbujevalci in potek teh sprememb so bolj ali manj znani, odvisno od interesov tistih, ki so zgodovino proučevali. Lahko rečemo, da nam je relativno dobro znana zgodovina političnih bojev, tehnoloških odkritij, ekonomske organiziranosti družbe, umetnosti in literature. Med manj zgodovinsko obdelana in razčiščena področja življenja ljudi pa spadajo tista, ki sodijo v intimno sfero človekovega bivanja. V tem polju se nahaja tudi družina; odnosi in čustvovanja, ki se vzpostavljajo v njej. Pomanjkanje védenja o zgodovini družine se najizraziteje odraža v celi vrsti mitov, ki obstajajo o družini. Ko se razpravlja o preteklih vsebinah in oblikah družinskega življenja, se pogosto izreka naslednje trditve: 1. družina, kot jo poznamo danes, skupnost moža, žene in nedoraslih otrok, t. i. »nuklearna družina«, je zgodovinska posebnost, neznana tako v preteklosti kot danes izven evropskega prostora; 2. v preteklosti so ljudje najpogosteje živeli v velikih »razširjenih družinah« med množico najrazličnejših sorodnikov in šele industrijska revolucija je ustvarila pogoje za razvoj izolirane, vase obrnjene »nuklearne« družine; 3. med primitivnimi plemeni je zakonska zveza nekaj povsem neobičajnega in neznanega, ljudje živijo v klanih in skupinah, v katerih vlada promiskuiteta in kjer ni ljubosumja; 4. v preteklosti so zakon med dvema mladoporocencema pripravili starši in sorodniki, mladi par pri tem ni imel nikakršne besede; 5. ljudje so se včasih poročali zelo zgodaj, v svojih najstniških letih; 6. romantično ljubezen so odkrili in vpeljali trubadurji, bila je posvečena prešuštnim razmerjem; 7. skrb in nega otrok je izum modernega časa; v preteklih obdobjih je zelo veliko dojenčkov in otrok pomrlo zaradi brezbriznosti mater; na otroke so odrasli v preteklosti gledali kot na pomanjšane odrasle; 8. ločitev je prav tako moderna invencija, je indikator zatona močne družine, kar zastrašuje ljudi; 9. država in cerkev sta vedno zelo visoko cenili družino ter jo podpirali.

Večina teh mitov je nastala izpod peres zgodovinarjev 19. stoletja, ki so pod vplivom naraščajočega optimizma v vedno večji in vsestranski družbeni napredek, ki se je takrat obetal, gledali na zgodovinski proces kot na neprekinjeno linearno približevanje vsebolj popolnim, civiliziranim oblikam družbenega življenja. Toda s spoznanji, da napredek na tehnološkem in ekonomskem področju ne vodi nujno in naravnost k večji družbeni blaginji, so se pojavili dvomi o upravičenosti progressivnega ocenjevanja preteklosti in sedanjosti družbenega dogajanja. Pod ponovno pisanje zgodovine je bilo poleg različnih obdobjih in idejnih tokov postavljeno tudi ocenjevanje pravilnosti prej navedenih mitov. Novejša raziskovanja preteklih oblik družinskega življenja sovpadajo s krizo države blaginje, najbolj pa so se razmahnila v sedemdesetih letih. Glavni tematski sklopi, na katere so se osredotočile sociálnozgodovinske in sociološke študije o družini, so predvsem: 1. struktura in velikost družine v preteklosti, 2. odnosi med partnerji (zakonska in izvenzakonska razmerja) ter 3. odnosi med starši in otroki.

Struktura in velikost družine

Sociálnozgodovinske in sociološke študije o strukturi in velikosti družine so si postavile za cilj svojega dela zavrnitev mita o razširjeni družini kot prevladujoči družinski obliki pred nastopom industrijske revolucije. K nastanku tega mita so veliko prispevale sociološke teorije o družini, ki so se pojavile v prejšnjem stoletju in izhajale iz predpostavke, da razvoj družinskih skupnosti poteka v smeri od številčno obsežnih in kompleksnih k majhnim in enostavnim družinskim formam. K tej predstavi je mnogo prispeval francoski sociolog Frédéric Le Play, ki je svojo teorijo o družini ponazoril s modelom trostopenjskega razvoja družine: od »patriarhalnega« tipa, ki predstavlja strukturalno trdno skupnost, zvesto tradiciji in rodu, v kateri živijo vsi sinovi še naprej po poroki. Drugi razvojni tip predstavlja »rodovno družino«, prav tako strukturalno stabilno in zvesto družinski liniji. Vendar pri tej družinski formi vsi sinovi po poroki ne ostanejo doma. Starši poročijo in obdržijo samo enega otroka, najpogosteje najstarejšega sina — dediča, ki mu podelijo posestvo. Drugi

otroci, ki jim ne pripada dediščina, lahko, če želijo, ustanovijo svoje lastne družine ali pa ostanejo še naprej po svoji lastni volji neporočeni v izvorni družini. Tretji tip pa predstavlja »nestabilno družino«, katere člani ne čutijo večje pripadnosti k domači skupini in so usmerjeni k spremembam, kar vodi k maloštevilnim družinam (matere v družinah prvega in drugega tipa so imele po le playevih ocenah tudi do 25 otrok). Takšna družina se izoblikuje s poroko, z rojstvom otrok, konča pa se s smrtjo staršev in razdelitvijo dediščine. Le Play je menil, da se je tip nestabilne družine pojavil z manufakturo — industrializacijo, prevladoval med delavskim razredom ter pomenil izraz njihove pauperizacije.

Le Play pa ni bil le znanstvenik, temveč tudi družbeni reformator. Rešitev nastale »krize«, v kateri se je po njegovem mnenju znašla družina in celo prihodnost naroda in rase, je videl v ponovni vpeljavi tradicionalnih družinskih oblik in njihovih gospodarskih sistemov, v ponovnem konstituiranju očetovske avtoritete in v obnovitvi preteklih družinskih vezi. Ponovna uveljavitev rodovnih odnosov je za Le Playa pomenila prispevek k miru in preprečevanju družbene dezintegracije.

Tudi kasnejši sociologi so ustvarjali znanstveno podobo družine po podobni analogiji kot Le Play: egoizem in individualizem majhne moderne družine je odgovoren za nastali družbeni položaj, za vse večjo revščino in nemoralnost naraščajoče množice delavcev. Rešitev teh problemov so prav tako videli v restavriranju preteklih oblik, družinskega bivanja nasproti hladnim, poslovnim in brezosebnim družbenim odnosom. Zavzemali so se za vrnitev k patriarhalni družinski hierarhiji, vzpodbujali ljudi za vstopanje v zakon, rojevanje otrok, negovanje ostarelih, . . .

Povzdigovanje in idealiziranje patriarhalne razširjene družine ter z njo povezanih odnosov odvisnosti si je iskalo oporo v domnevih zgodovinskih dejstvih in predstava v interesu uveljavljanja določenih političnih tendenc. V takšni podobi družine, kot se je pojavila v prejšnjem stoletju in pred tem že v času romantike, se skrivajo predpostavke za antidemokratske ideje o neenakopravnosti med spoloma in o podrejenosti, ki izhaja iz principov, kot je primogenitura. Prikazovanje razširjene družine kot naravnega temelja družbene organizacije nosi v sebi precejšnje možnosti ideoloških implikacij, ki se lahko v vsakem zato ugodnem času reaktivirajo in aktualizirajo, kot je to bilo v primeru fašizma in drugih avtoritarnih gibanj.¹

Razjasnitev vprašanja o dejanskem obstoju razširjene družine je zato precej pomembno početje. Toda do sredine tega stoletja pri sociologih in socialnih zgodovinarjih to področje ni vzbujalo večjega zanimanja.

Prvi resnejši poskusi so se pojavili v 50. letih, ko je skupina antropologov identificirala strukturo družine v 565 različnih kulturnih okoljih in naletela na izredno raznolikost načinov bivanja ljudi. Toda proučevanje zgodovine družine zgolj s pomočjo opazovanja danes živečih primitivnih skupnosti se je izkazalo za neustrezno, saj npr. ni mogoče odkriti direktne zveze med življenjem francoskega ali angleškega kmeta v 14. ali 15. stoletju in avstralskim avtohtonim prebivalcem 20. stoletja. Hkrati s tem spoznanjem se je pojavila potreba po natančni opredelitvi pojmov, ki naj vodijo raziskovanja preteklih oblik skupnega bivanja ljudi. Kot prvo je bilo potrebno določiti sam pojem opazovanja — družino.

Opredelitev pojma družine

Pomen besede družina se je skozi zgodovino spreminjal. Današnji pojem družine je veliko ožji kot pojem, ki so ga uporabljali v preteklosti. Sfera zasebnosti se je opredeljevala veliko širše kot danes. Še v 16. stoletju se je pojem družine umeščal med skupno bivanje in sorodstvo. Pomenil je bodisi »skupnost sorodnikov, ki ne bivajo skupaj,« bodisi »skupnost oseb, ki sicer bivajo skupaj, niso pa nujno povezane po krvi ali s poroko.«² V poznem srednjem veku in v začetku novega veka npr. nemščina ni niti poznala izraza, ki bi lahko opredelil skupino starši — otroci, ki jo mi danes poznamo kot družinsko gospodinjstvo, majhno nuklearno družino. Pojem »familia«, ki ga je sprejela nemščina in drugi evropski jeziki, je izšel iz latinščine ter je prvotno pomenil »hišo«, skupnost skupaj živečih oseb pod isto streho. V današnjem pomenu se je ta izraz pojavil šele v 18. stoletju. Toda, kot pravita Mitterauer in Sieder, to ne pomeni, da majhne družinske skupnosti v preteklosti niso obstajale.

Za raziskovanje skupnega bivanja ljudi v preteklosti tako ni mogoče uporabljati golih pojmov kot so družina, hiša, rod, ker so med seboj zgodovinsko neprimerljivi. Tega se je zavedal tudi P. Laslett, ki je do danes izdelal najboljše študijo o velikosti in strukturi družine.³ Poleg zahodne in srednje Evrope je zaobsegla tudi del Balkana, del današnje SZ, ZDA in Japonsko. V svoji študiji je izhajal iz predpostavke, da so pretekli zapisovalci mej domačih skupnosti pri popisih predvsem upoštevali kriterij »skupnega bivanja pod isto streho«, ne pa toliko kriterij sorodstva, ki

¹ Glej M. Mitterauer in R. Sieder: *Vom Patriarchat zur Partnerschaft*, München 1984.

² J. L. Flandrin: *Sorodstvo, družina in spolnost v Franciji od 16. do 18. stoletja*, Ljubljana 1986, str. 10.

³ P. Laslett: *Household and Family in Past Time*, Cambridge 1974.

se danes uporablja pri določevanju družinskih skupnosti. Da bi se izognil zgodovinski nekonsistentnosti pomenov domačih skupin, je izdelal svojo nomenklaturu pojmov in jo uporabil pri analizi virov (virji njegove študije so bili zapisi rojstev, krstov, porok in smrti iz starih župnijskih knjig in prvi uradni popisi prebivalstva). Pri oblikovanju svoje tipologije domačih skupin je upošteval tri kriterije: lokacijskega (bivanje pod isto streho), funkcionalnega (skupno opravljanje najrazličnejših aktivnosti) in sorodstvenega (po krvi in poroki pridobljene vezi). V zvezi s tem je razlikoval med pojmom družine in pojmom gospodinjstva. Pojem družine mu pomeni krog sorodnikov, ki ne zajema le posamezne stanovanjske skupnosti, ampak se razteza preko njenih meja in preko ene same časovne točke. Pojem gospodinjstva pa zajema skupnost oseb, ki skupaj živijo, skupaj opravljajo najrazličnejše aktivnosti in so si v sorodu. Ta pojem se mu je zdel najustreznejše izhodišče za proučevanje domačih skupnosti v preteklosti.

V Laslettovi tipologiji se pojem gospodinjstva deli na: »preprosto družinsko gospodinjstvo«, katerega člani so, bodisi zakonski par brez otrok, bodisi zakonski par z nedoraslimi otroki, lahko tudi ovdovela oseba z nedoraslimi otroki, ne pa samske osebe (važna je konjugalna enota). V ta tip gospodinjstva tudi ni štel bolj oddaljenih sorodnikov, ki jih loči več konjugalnih enot, t. j. zakonskih vezi, npr. bratov in sester enega od partnerjev. Drugi tip v tej tipologiji predstavlja »razširjeno družinsko gospodinjstvo«, ki ga sestavlja konjugalna enota z dodatnimi sorodniki. Ta skupnost je podobna enostavnemu družinskemu gospodinjstvu, vendar ima nekaj dodatnih karakteristik. Sorodniki, ki živijo skupaj z zakonskim parom in njunimi otroki, lahko spadajo bodisi v prejšnjo generacijo (stari starši) bodisi v generacijo, ki sledi konjugalni: to so lahko vnuki, lahko pa tudi bratje ali sestre, bratranci ali sestrične enega od partnerjev. Tretji tip predstavlja »mnogokratno družinsko gospodinjstvo«, ki vključuje več konjugalnih enot, ki so sorodstveno ali zakonsko povezane med seboj. Te enote so lahko enostavne ali vertikalno ali kolateralno razširjene. Vsi ti tipi gospodinjstev lahko vključujejo tudi posle, vendar pa ti s svojo prisotnostjo ne vplivajo na strukturo družinskega gospodinjstva, ampak le na velikost. Važno pri tej tipologiji je, poudarja Laslett, razlikovanje med pojmom razširjene družine in pojmom razširjenega družinskega gospodinjstva. Prvi pojem se nanaša na sorodnike, ki imajo relativno pogoste medsebojne kontakte, a nujno ne živijo skupaj, drugi pojem pa ima predvsem koresidentni pomen.

S pomočjo tako razdelanih kriterijev in tipologije gospodinjstev je P. Laslett s sodelavci potrdil domneve, do katerih so se nagibali demografi v 70. letih; da je danes nuklearna družina prevladujoča skupnost bivanja ljudi povsod, tudi v nerazvitih delih sveta in da je bila pravilo tudi v preteklosti.

Laslettove analize tradicionalnih skupnosti so pokazale, da se v vsakem popisu prebivalstva lahko pojavi tudi razširjeno družinsko gospodinjstvo, da je potencialno število takšnih skupin vedno možno. Toda pri ocenjevanju pogostosti pojavljanja takšnih skupin, meni Laslett, je vedno potrebno upoštevat življenjski, razvojni cikel, časovno točko, v kateri se posameznik v določeni domači skupini nahaja. Kajti v različnih časovnih trenutkih je posameznik v različnih družinskih položajih, na kar lahko vpliva vrsta dejavnikov; od načina produkcije do dednih običajev. Npr. v družbah, v katerih je običaj, da se hiša podeduje, se v določenih življenjskih fazah lahko zgodi, da mladoporočenci živijo s svojimi ali partnerjevimi starši še nekaj časa. V predindustrijski srednji in zahodni Evropi je bila ta faza relativno redka in kratka. česar popisovalci niso upoštevali in so zato pogosto registrirali netočno, neobjektivno situacijo. Laslett s sodelavci se je temu izognil s pomočjo opisane terminologije in klasifikacije domačih skupin (uporabljivi so bili le tisti sezname, ki so vsebovali starost popisanih) ter tako, da je med seboj primerjal ista gospodinjstva iz zaorednih popisov istih družbenih skupnosti (v analize so bili vključeni le tisti popisi, v katerih so bile naznačene jasne meje med posameznimi gospodinjstvi). S svojo metodologijo je prišel do podobe domačih skupnosti v preteklosti, kot jo npr. ponazarja spodnja tabela.⁴ (Glej str. 554.)

Vpliv demografskih in drugih dejavnikov na strukturo gospodinjstva

Laslettove zgodovinske analize domačih skupin so tako pokazale, da struktura gospodinjstva ni nujno odvisna od velikosti gospodinjstva in da velikih gospodinjstev ni mogoče enačiti z razširjeno družino. Odkrile so, da je struktura gospodinjstva odvisna variabla, na katero vpliva cela vrsta med seboj povezanih činiteljev.

O veliki, razširjeni družini kot pravilu bivanja v preteklosti ni mogoče govoriti že zaradi demografskih pogojev, ki so vladali v predindustrijski družbi:

1. Visoka smrtnost otrok, mladine in odraslih. Življenjsko pričakanje ob rojstvu je bilo v Angliji v 16. stoletju le 32 let.⁵ V Franciji pa je bila npr. povprečna stopnja smrtnosti v prvem letu življenja med 15 in 30 %. V naslednjih letih življenja

⁴ P. Laslett: *Family Life and Illicit Love in Earlier Generations*, Cambridge 1978, str. 20–23.

⁵ L. Stone: *The Family, Sex and Marriage in England 1500–1800*, Middlesex 1984, str. 55.

se je ta stopnja zniževala, toda starost 20. let je dosegla (še v 18. stoletju) le polovica otrok,⁶ preživel je tako le vsak drugi do tretji otrok. Ker se je pogosto dogajalo, da je preživel ravno najmlajši otrok, je bila starostna razlika med očetom in njegovim naslednikom precej velika, s tem pa majhne možnosti skupnega bivanja. Te možnosti so bile redkost tudi zaradi visoke stopnje smrtnosti, ki je vladala med odraslimi; starši so pogosto umrli, še preden so otroci ustanovili svoje nove družine.

2. Starost ob poroki. V predindustrijskih časih se je velika večina ljudi, razen redkih primerov iz najvišjih družbenih slojev, poročala relativno pozno v primerjavi z današnjimi običaji, kar je v nasprotju s prevladujočimi predstavami o preteklih navadah. V poznem 16. stoletju je bila v Angliji povprečna starost ob prvi poroki med majhnimi lastniki zemlje in preprostimi delavci precej visoka ter se je v 17. in 18. stoletju še dvigovala; pri moških se je povzpela od 27 na 28 let, pri ženskah pa od 25 na 27 let.⁷ Pogost vzrok odlaganja porok so bili dedni običaji, ki so določali, da mora dedič počakati s poroko do smrti svojega očeta, in pravila, ki so dovoljevala poroko le tistim, ki so imeli dovolj materialnih sredstev za ustanovitev lastne družine. Mnogi, predvsem posli, pa nikoli niso mogli zbrati dovolj denarja, da bi se poročili, in so zato ostali, bodisi sami in do konca življenja služili pri tujih ljudeh, bodisi živeli v konkubinatih.

3. Stopnja rodnosti. Pozne poroke so vplivale tudi na rodnost žensk. Njihovo obdobje rojevanja je trajalo okoli 20 let. Pogosto so ga prekinjale različne bolezni in jalovost zaradi slabe prehrane in težkega dela. Poleg tega so stopnja rodnosti zmanjševali še običaji dojenja; veljalo je pravilo, da je treba otroka dojiti do njegovega 18. meseca. Vse to je vplivalo na razmak med enim in drugim porodom, ki je v povprečju trajal od 24 do 30 mesecev.⁸ Zato so ženske večinoma rodile največ 8 otrok, med katerimi jih je v najboljšem primeru preživel le četvero do petero. Med višjimi, bogatejšimi družbenimi sloji je bila stopnja rodnosti pri ženskah nekoliko višja, s tem pa tudi nekoliko več otrok, vendar še vedno ne toliko, kot je trdil Le Play.

Poleg demografskih pogojev so skupno bivanje več generacijam preprečevali tudi običaji pošiljanja otrok v uk in služenje v tuje hiše. Tako med bogatimi kot med revnimi družinami je obstajalo prepričanje, da se otroci najboljše naučijo potrebnih znanj za življenje pri tujih ljudeh, ne pa v domači hiši. Tako so otroci zapustili svoj dom že pri 10. oziroma 12. letih, se vanj zopet vrnili okoli 18. leta, mnogi pa nikoli več.

Poleg tega so premožnejši gospodarji za potrebe gospodarske dejavnosti, predvsem v času sezonskih del in gospodarske konjunktore, najemali tuje ljudi in sorodnike, zato je bila v določenih obdobjih hiša bolj polna ljudi kot v drugih obdobjih. Pri tem pa je važno tudi to, da je moralo imeti družinsko gospodinjstvo, če je hotelo preživeti, stalno zapolnjene vloge, to pomeni, da je moralo imeti gospodinjstvo tako gospodarja kot gospodinjne. Če je eden od njiju umrl, se je morala odovdela oseba čimprej ponovno poročiti. Tako so bile ponovne poroke precej pogost pojav in razlike v letih med zakoncema dokaj velike (ženske so bile pogosteje starejše od svojih partnerjev kot danes). Otroci, ki so živeli v takšnih gospodinjstvih, pa so izhajali iz različnih zakonov in pripadali različnim staršem.

Pretekle domače skupnosti so bile tako izredno mobilne enote, kljub zelo statičnim družbenim strukturam. Članstvo družinskega gospodinjstva se je nenehno spreminjalo: njegovi člani so odhajali, na njihova mesta pa so prihajali drugi. Pojavna forma družine se je nenehno spreminjala zaradi funkcij, ki jih je takrat opravljala in zaradi življenjskih pogojev, v katerih se je nahajala. V vsej tej raznolikosti pa je bila izhodišče vedno majhna nuklearna družina.

Problemi pri proučevanju odnosov med družinskimi člani v preteklosti

Novejše socialno zgodovinske študije (Stone, Mitterauer, Sieder, Flandrin, Mount) so si za svoje področje raziskovanja poleg velikosti in strukture družine izbrale tudi področje intimnih, čustvenih vezi med družinskimi člani v preteklosti, da bi razčistile z domnevami o novosti materinske in zakonske ljubezni. Raziskovalci so se pri iskanju ustreznih virov za proučevanje te tematike srečevali s težjimi problemi kot pri proučevanju velikosti in strukture družine, katerih viri so bili, kot smo že omenili, stari župnijski registri in najzgodnejši popisi prebivalcev. Podatki iz teh seznamov so kljub pomanjkljivi metodologiji popisovanja, ki so jo raziskovalci uspeli popraviti in dopolniti, dokaj zanesljivi in nedvoumni. Viri, iz katerih so črpale raziskave o odnosih v preteklih družinskih formah, pa so precej bolj problematični.

Za proučevanje zasebnih, intimnih aspektov življenja so najprimernejši osebni viri: dnevniki, življenjepisi, spomini, korespondence, ... Zgodovinski zapisi z intimno vsebino, ki so danes na voljo, pa so le fragment tistega, kar je nekoč obstajalo. Toda

⁶ Mitterauer - Sieder, str. 51.

⁷ Stone, str. 44.

⁸ Prav tam str. 52.

to ne jemlje vrednosti zapisom, ki so se ohranili. Večje težave se pojavljajo predvsem pri interpretaciji teh virov; njihova vsebina je subjektivno, idiosinkratično naravnana (avtor sam sebe prikazuje v najlepši luči), iz njih je mogoče razbrati le eno stran resnice. Pogosto izražajo le želje, ne pa dejanskih dogodkov. Zapisani so na stereotipen način — izražajo internalizirane norme in moralo, ... Težave pri interpretiranju izhajajo tudi iz socialne nediferenciranosti teh virov; tovrstni zapisi so nastajali predvsem med izobraženci, ti pa so bili ponavadi višjega in srednjega stanu, zato poznamo le njihove navade in čustvovanja, ne pa tudi veliko večje množice navadnih ljudi.

Dokaj težko je interpretirati tudi neosebne vire, ki dopolnjujejo osebne; npr. najpogosteje publicirane in brane priročnike z nasveti o skladnem družinskem življenju. Ker je imela monopol nad pisano besedo do 16. stoletja cerkev, s tem pa tudi nad pisanjem didaktične literature, lahko le ugibamo, koliko so se napisana pravila in vrednote ujemale za dejanskim obnašanjem in mišljenjem povprečnih ljudi. Zato je potrebno razlikovati med tem, kaj so ljudje želeli početi in so tudi počeli, in tem, kaj se je od njih pričakovalo, zahtevalo. Ni namreč neposredne zveze med zgodovino cerkve in zgodovino družine.⁹ Prav tako to velja tudi za literarne (pesmi, novele, ...) in likovne vire (slike, kipe, karikature, ...), ki so jih nekateri raziskovalci uporabili kot dokazni material za svoje trditve. »Analize ikonografije nas vodijo do zaključka, da je bil koncept družine v srednjem veku neznan, da se je pojavil v 15. in 16. stoletju, in da je svoj polni izraz dosegel v 17. stoletju.«¹⁰ Sklepanje iz teh virov na družino ni enostavno, kajti spremembe v umetnosti se zelo redko dogajajo hkrati z družbenimi spremembami (Mount). Poleg tega pa je ton, izraz sporočil v besedi in sliki precej ironičen, sarkastičen in poudarja prej posebnosti kot značilnosti življenja ljudi neke dobe.

Viri, na katere se opirajo socialnozgodovinske in sociološke študije o odnosih v družini, so tudi uradni dokumenti: oporoke, poročne pogodbe, zapisi o ločitvenih sporih, ... ter demografske statistike: rojstva, poroke, smrti, predzakonske nosečnosti, nezakonska rojstva, ... Ti viri se zdijo na prvi pogled najmanj problematični, vendar pa jih, tako kot prejšnje vire, ne gre nekritično sprejemati. Kot večino pisanih virov je tudi tovrstne zapise cenzurirala cerkev; npr. »Tako v srednjem veku kot v 18. stoletju najdemo reveže, ki so živeli v konkubinatu, ker niso bili dovolj bogati, da bi se poročili. Pri teh v arhivih redko najdemo sledi njihovih otrok.«¹¹ To nas lahko vodi do sklepa, da se »uradni« podatki o deležu nezakonskih otrok niso skladali z dejanskim stanjem.

Za preverjanje točnosti slike, ki jo ponujajo navedeni viri, morajo raziskave o družini in odnosih v njej proučiti in, kot pravi Mount, »upoštevati tudi kombinacijo pritiskov države, cerkve in revščine, ki so imele hude posledice za družinsko življenje.«¹² Z identifikacijo pritiskov, ki sta jih cerkev in posvetna oblast izvajali nad družino, se spremembe v njej, nastale od novega veka do danes, prikazujejo v drugačni luči, kot so jih prikazovale razne evoliucijske in njim podobne teorije. Pokaže se, da so spremembe posledica medsebojnega učinkovanja različnih ideoloških konceptov, ki sta jih cerkev in država vsiljevali družini. Mnoge vrednote in čustva, značilna za družino, so postala vidna, priznana in celo zaježena šele takrat, ko so postala koristna za širšo družbeno skupnost in ne le za majhno skupino kot je družina.

Trendi v smeri »nuklearne« družine

Trendi v smeri uveljavitve čustev in vrednot, značilnih za »nuklearno«, izolirano družino niso potekali nemoteno, brez padcev in ponovnih dvigovanj, brez nihanj med individualnim in kolektivnim, med permisivnim in represivnim. Teh nihanj je bilo med 15. in 20. stoletjem mnogo, zaradi boja med »kompetitivnimi interesi in idejami na različnih nivojih družbene organizacije, od individua do države.«¹³ Naslednje značilnosti veljajo za Anglijo.

Prvi trend označuje »srednjeveška, odprta rodovna družina«, katere člani so bili močno orientirani navzven k sorodnikom in skupnosti. Konjugalno družinsko gospodinjstvo je predstavljalo ohlapno jedro kompaktne mreže rodovnih in sorodstvenih odnosov, katerih stopnja pogostosti in intenzitete je bila odvisna od socialnega ranga skupine, velikosti njene lastnine in dediščine. Čim večji status in čim več lastnine je imela družina, intenzivnejši so bili kontakti med njenimi člani in člani ostale rodovine in večja je bila soudeležba sorodstva pri formiranju vsakodnevnega življenja nuklearne družine.

To velja tudi za poroko, ki je bila kolektivna odločitev družine in sorodnikov, njihovih ekonomskih in političnih interesov. Pomenila je prispevek za blaginjo celotne rodovine. Zato so se morala individualna nagnjenja in želje posameznika pod-

⁹ Glej F. Mount: *The Subversive Family*, London 1985.

¹⁰ P. Ariès: *Centuries of Childhood*, Middlesex 1979, str. 341.

¹¹ Flandrin, str. 165.

¹² Mount, str. 130.

¹³ Stone, str. 424.

rediti volji družinskega poglavarja in ostalih rodovnih avtoritet. Pri izbiri partnerja sta imela odločilno vlogo moč in lastnina izbranega kandidata, ne pa srčna in telesna privlačnost med mladima. Odnosi med zakoncema so bili zato precej prazni in oddaljeni. V njih ni bilo čutiti močnejše emocionalne pripadnosti, ampak zgolj lojalnost, ki je izhajala iz medsebojne eksistenčne odvisnosti. Romantična ljubezen se je največkrat razvila izven zakona. Toda čustva naklonjenosti so se lahko razvila tudi po nekajletnem skupnem življenju v zakonu ali vsaj partnerstvo. Pripravljeni zakoni pa, kot pravi Stone, niti niso bili tako slabi; po eni strani ljudje od njih niso veliko pričakovali, po drugi strani pa je čustva lahko prilagoditi družbenim zahtevam.¹⁴

Čustvena oddaljenost v srednjeveški odprti družini pa ni bila značilna le za odnose med partnerji, ampak tudi za odnose med starši in otroki. Vzroke šibkih čustvenih vezi med njimi je moč iskati v takrat zelo visoki stopnji umrljivosti otrok in dojenčkov med vsemi družbenimi sloji, o čemer smo že govorili. Poleg tega je med bogatimi družinami obstajala tudi navada, da so dojenčke hranili pri dojljah — od 12. do 15. meseca. Ena od možnih razlag vpeljave tega običaja je bila težnja staršev po lažjem prenašanju izgube otrok (Flandrin). Toda umrljivost dojenčkov, za katere so skrbele dojlje, je bila celo dvakrat večja kot pri tistih, ki so se hranili pri materah.

Vzrok nenavezanosti med starši in otroki je bila tudi že omenjena navada izmenjavanja otrok med družinami, ki je bila neke vrste socialna dolžnost. Čustveno šibke vezi ali celo negativna čustva med starši in otroki ter tudi med samimi brati in sestrami pa so izhajali tudi iz principa primogeniture. Ohranjanje enovitosti družinske lastnine s prenosom dediščine na enega dediča, najpogosteje najstarejšega sina, je vodilo k različnim socializacijskim vzorcem, z močnimi diskriminacijskimi potezami. Položaj dediča se je bistveno razlikoval od položaja drugih otrok. Deležen je bil večje skrbi in pozornosti s strani staršev in ostalih članov gospodinjstva. Kljub določenim pritiskom (pripravljeni poroki) je bilo otroštvo in celotno življenje dedičev neprimerno lažje kot življenje njegovih bratov in sester, ki so bremenili družinska sredstva in bili zato nezaželeni ter zanemarjeni. Če so si ti želeli ustanoviti lastno družino, so si morali sredstva zanj ustvariti sami, s služenjem pri tujih ljudeh.

Poleg lojalnosti do družine, sorodstva in rodu je bil v 15. in 16. stoletju visoko cenjen tudi »dobri gospod« (good lordship): recipročna izmenjava patronaže, podpore in gostoljubja v zameno za pozornost, ustrežljivost, spoštovanje, svetovanje in lojalnost.¹⁵ Ta recipročnost ni bila omejena le na sorodstvo, ampak je vključevala vse člane gospodinjstva: posle, vajence, pomočnike, najemnike, prehodne goste, . . . kar se je fizično manifestiralo v »polni hiši«, polni gostoljubja, a z malo privatnosti.

Tretja visoko cenjena vrednota tistega časa je bila čast, ki pa se ni pripisovala kolektivu, ampak posamezniku. Izvirala je iz lordstva, še posebej pa iz ostankov srednjeveških idej o viteštvu: iz predanosti veri, bojevitosti, izpostavljanju življenja nevarnostim, . . . Pomembna opora pri doseganju časti pa so bile tudi dobre rodovne in svaške povezave.

Vrednote rodovne in sorodstvene lojalnosti, »dobrelega gospoda« in časti se vedno pojavljajo tam, kjer sta sistem države in prava šibka, in še posebej dolgo vztrajajo v razmerah politične in ekonomske krize. Večja ali manjša vztrajnost teh vrednot je bila značilna za celotno področje današnje zahodne in srednje Evrope skozi ves srednji vek od okoli leta 1000 do začetka renesanse.

Ob tem je pomembno tudi to, da je bil ta trend družinske organizacije značilen le za višje družbene sloje. V družini s psihološko distanco je živela vsa visoka aristokracija, zelo razširjena je bila med graščaki, prav tako pa tudi med znatnim delom nižjega plemstva. Nižjih slojev se ta kulturni vzorec ni dotaknil. Ker niso imeli zemlje, jim je bilo marsikaj prizanešeno. Pri izbiri partnerja so bili svobodnejši, zato je bil njihov zakon bolj partnerski. Starši med otroki niso delali razlik, ker za to niso imeli razlogov.

Naslednji trend označuje tip »restriktivne patriarhalne družine«, katerega časovna mejnika sta pozno 16. in zgodnje 17. stoletje, ter predstavlja modifikacijo srednjeveškega tipa družine. Povečal se je pomen konjugalne enote in njenih čustvenih vezi, kar je bila posledica nekaterih splošnih družbenih sprememb. Z revolucionarnimi dogodki v Angliji pred in po letu 1640 se je močno povečala moč države in obseg njenih pravic. Temu pa so se pridružile še protestantske reforme in literatura, pisana beseda, ki je propagirala gospodinjstvo, kot simbol celotnega družbenega sistema, temelječega na od Boga postavljenih principih hierarhije, spoštovanja in ubogljivosti.

V 16. stoletju je začela država izvajati monopol nad vojaškimi, pravnimi in lastniškimi zadevami svojih državljanov. Sorodstvo in »dobri gospod« pa sta za porajajočo se nacionalno državo predstavljala oviro in grožnjo njeni suverenosti. Zato je dala država teoretično in praktično podporo ožjemu družinskemu jedru ter intenzivi-

¹⁴ Prav tam str. 82.

¹⁵ Prav tam str. 73.

rala moč družinskega gospodarja. V podrejenosti žene in otrok možu, očetu je videla analogon podrejenosti ljudstva svoji avtoriteti.

Nuklearno družino in njene čustvene vezi je podprla tudi cerkev. V 16. stoletju je povečala svoj interes za družino, kar je bila verjetno posledica sprijaznjenja cerkve z realnostjo življenja ljudi, z obstojem družine in spoznanj o njeni vlogi pri oblikovanju človekove osebnosti. Cerkev je še vedno menila, kot skozi celotni srednji vek, da je potrebno čustva krotiti, jih nadzorovati, vendar v tistem času nič več z odpovedovanjem zakonskemu življenju, temveč ravno nasprotno, z vstopom v »sveti zakon«. Srednjeveški ideal nedolžnosti se je umaknil idealu konjugalnih čustev; zakonski stan je postal etična norma za pravega kristjana. Srednjeveškima vzrokoma zakona: odvrniti od nečistovanja in prokreaciji zakonskih otrok je bila dodana še duhovna intimnost. Posebej močno se je ta miselnost udomabila med puritanci, ki pa so dopuščali razvoj čustev po poroki; čustvene vezi so pomenile moralno dolžnost zakoncev. Toda te dolžnosti niso bile enakomerno porazdeljene med možem in ženo. Vse avtoritativne reformatorske cerkve so namreč razglašale podrejenost žena možem v smislu: »On le za Boga, ona za Boga v njem«, formulacije dolžnosti med spoloma J. Milтона.¹⁶ Protestantiski duhovniki in moralni teologi so podrejenost ženske opravičevali z njeno krivdo pri izvirnem grehu; ženska je prva zapadla v greh in se more zato spokoriti s podrejenostjo. Tako je bila v 16. stoletju idealna ženska: ubogljiva, krepostna, skromna, radodarna, krhka... Njena družbena vloga je bila omejena na gospodinjenje in vzgajanje otrok. H krepitvi oblasti, avtoritete moža, očeta pa je znatno prispevala tudi vpeljava prakse hišnega, družinskega bogoslužja, pri čemer je imel družinski gospodar glavno besedo. Postal je družinski duhovnik, ki je vsak dan bral ostalim družinskim članom iz biblije; s tem je po eni strani utrjeval svojo oblast, po drugi strani pa ustvarjal pogoje novi vrednoti — domačnosti.

Poleg protestantske ideologije so patriarhalne odnose v družini pomagala okrepiti tudi nova pravna pravila. V srednjem veku je ženska lahko imela posestvo. V 16. stoletju pa za to ni imela niti praktičnih niti teoretičnih možnosti. Mož je imel popolno kontrolo nad ženo osebno lastnino, z njo je lahko upravljal kot se mu je zdelo, a hkrati je bil odgovoren za njene dolgove. Neomejena oblast gospodarja nad lastnino konjugalne družine se je odražala tudi v novem načinu dedovanja. V srednjem veku je bil dedič le doživljenjski najemnik posestva, z omejeno svobodo, zaradi nadzora s strani sorodstva. Od poznega 15. stoletja dalje pa je dedič lahko napravil s posestvom kar je hotel; prodal, razpolovil, kaznoval ali s tem nagradil otroke. V tem se je izražala še večja podrejenost otrok očetu in bratov ali sestra najstarejšemu bratu.

Tako postavljena razmerja moči so dobila svoj odraz tudi v ravnanju staršev do otrok. Za vzgojo otrok v zgodnjem novem veku je bilo značilno predvsem dvoje. Po eni strani so bili otroci deležni premalo strogosti; ni bilo ustrezne represije nad njihovo infantilno seksualnostjo; pozno so jih odstavili od prsi, niso jih naučili osnovne higijene. Po drugi strani pa so bili starši do otrok prestrogi. Telesno kaznovanje z zatiranjem otrokove volje je bila standardna praksa vzgoje otrok tako doma kot v šoli, ki je postopoma vključevala vedno večje število otrok. Zaradi strahu pred religioznim, intelektualnim in političnim kaosom, ki je grozil ob koncu 16. in v začetku 17. stoletja, pa so moralni teologi in humanistični reformatorji učili, da je edina rešitev za ohranjanje družbenega reda v strogi disciplini, ki lahko vključuje telesno kaznovanje le v primeru moralnih prekrškov, in pri izobraževanju otrok. Pri tem so se oprli na ideologijo Izvirnega greha; na vzbujanje strahu pred smrtjo in večno pogubo kot metodo socializacije otrok. Hkrati s tovrstnimi metodami, ki izražajo strogo podreditev otrok staršem in vzgojiteljem, pa se je razvijal tudi vse večji interes za otroke. Pri puritancih je bilo to najizraziteje: svoje otroke so podrejali moralnim pritiskom, jih strašili pred grehom, hkrati pa jih ljubili, jim izkazovali pozitivna čustva. Menili so, da so otroci nosilci takšne prihodnosti, kot si jo želijo, in da je knjiga njihova edina prava avtoriteta; napisali so največ vzgojnih knjig pred letom 1700. Praktični dosežek fizične strogosti in psiholoških pritiskov staršev nad otroki pa je bilo pasivno, resignirano sprejemanje odločitev drugih. Npr. glede izbire partnerja so se otroci podrejali volji svojih staršev, kljub »svetemu zakonu«, ki ga je propagirala protestantska moralna ideologija.

Družbene spremembe in z njimi povezane vrednote: patriotska dolžnost, pokornost do suverena, čaščenje svetega zakona, propagiranje družine kot centralne družbene institucije, niso nastale čez noč, ampak postopoma do začetka 18. stoletja. Nosilec novega modela družinskega življenja je bilo meščanstvo v mestih in nižje plemstvo. Ta trend se je deloma dotaknil tudi nižjih slojev, vendar zgolj v smislu okreolenega javnega vmeščavanja v družinsko življenje, njeno moralo. Pri tem je bila zopet še posebno vztrajna cerkev, ki se je trudila odpraviti tradicionalne navade in običaje pri čimvečji množici ljudi. Cerkev je pritiskala na preprosto ljudstvo s poroko, ki je morala biti blagoslovljen zakrament, in s prepovedjo imeti nezakonske otroke. Cerkev je silila v zakon tudi tiste, ki niso imeli materialnih pogojev za osno-

¹⁶ Prav tam str. 111.

vanje družine, samo zato, da bi bili njihovi otroci zakonski. To je bilo predvsem v primeru t. i. »predzakonskih nosečnosti«. Posledica takšnih prizadevanj je bila ogromna množica revežev. Za določene socialne sloje: plemstvo in aristokracijo pa je sorodstvo še vedno pomenilo pomembno vez za socialne, ekonomske in politične namene. Po eni strani so sorodstvene vezi celo pomagale utrditi oblast cerkvi in državi. Tako sta se v tem obdobju prekrivala vsaj dva tipa družine, katerih vrednote so bile v skladu s hierarhičnim in avtoritarnim karakterjem družbe.

Okoli leta 1700 se je med meščanstvom in zemljiškim plemstvom pojavil nov družinski tip: »vase zaprta nuklearna družina«, ki je predstavljal še večji odmik od sorodstvenih in drugih podobnih vezi. Inspirirale so ga nove vrednote: senzualnost, avtonomija posameznika, individualizem, ki so se povezale v koncept čustvenega individualizma.

Razvoj individualne introspekcije in toleriranje individualnosti drugih je izšlo iz med seboj nasprotnih psiholoških impulzov. T. i. »puritanski osebnostni tip«, za katerega je bilo značilno močno občutje greha in neprestano ukvarjanje z lastnim zveličanjem, je predstavljal en pol nasprotij. Pri tem osebnostnem tipu se je interes zase pojavil iz potrebe po obvladovanju samega sebe, vzpodbudila pa ga je naraščajoča pismenost. Toda lastnosti kot so: introspekcija, puritanstvo, pismenost, privatnost, niso nujno prispevale k večjemu upoštevanju privatnosti in svobode drugih, ampak so lahko vodile k sumničljivi in inkvizicijski družbi (Anglija). Puritanski osebnostni nasprotni tip je predstavljal ekstrovertirana, lahkoživa in do drugih tolerantna osebnost. Boj med tema dvema osebnostnima konceptoma sega v pozno 16. in zgodnje 17. stoletje. Med leti 1640 in 1670 je zmagal in vladal prvi; s silo je poskušal vsiliti svoje vrednote, kar pa mu ni povsem uspelo. Po propadu puritanske askeze je kot reakcija nanjo nastopilo obdobje močnega hedonizma (vse do konca 18. stoletja), puritanci pa so ostali v manjšini.

Oba osebnostna tipa sta vsak na svoj način prispevala k razmahnitvi individualizma; prvi k introspekciji in drugi k spoštovanju avtonomije drugih. Puritanizem je kljub svojim avtoritarnim nagnjenjem poudarjal pomen individualne zavesti; z molitvijo vzpostavljen osebni stik z Bogom. Po letu 1660 je celo začel propagirati tolerantnost med različnimi religioznimi skupinami. Anti-puritanski osebnostni tip pa je spremenil stališče do avtoritete, čustev in spolnosti, kar je predvsem vplivalo na miselnost srednjih in višjih družbenih slojev.

Na razvoj vase obrnjene osebnosti je vplival tudi spopad med dvema sistemoma vrednot; na eni strani zahteve po totalni konformnosti v potrebah, besedah in mišljenju do kolektivne volje, ki sta jo izražali, vsaka po svoje, porajajoča nacionalna država in cerkev, na drugi strani pa zahteve po pravicah posameznika do določene svobode delovanja in notranjega prepričanja. Ta trend je zajel celotno srednjo in zahodno Evropo konec 16. stoletja, Anglija in Holandija pa sta bili prvi, kjer se je pojavila opozicija do zahtev po konformnosti in kjer so se ideje liberalizma javno manifestirale s pojavom parlamenta, kot sredstva nadziranja suverenega vladarja.

K tem procesom so pripomogle tudi ekonomske spremembe. Progressivno ograjevanje skupnih polj je uničilo kooperativno vaško kmetijstvo; v mestih je prišlo do zoževanja in slabjenja cehovske kontrole nad produkcijo in distribucijo blaga. Razvoj tržne ekonomije je ustvaril nove ekonomske družbene sloje, nove oblike ekonomske organiziranosti: družinska trgovska in obrtniška podjetja in svobodno delovno silo. »Pritisk populacije in gigantska rast Londona sta povzročili geografsko mobilnost in dali naraščajočemu delu družbe nekatere izkušnje o kvaliteti življenja v velikem mestu, kjer je zaslužen dohodek veljal več kot status, produkcija več kot konsumpcija in kjer so se primarne vezi ustvarjale v delavnici med delovnimi tovariši; razvila so se nova stališča do lastnine, s katerimi so sedaj človekove ekonomske pravice ločene od družbenih dolžnosti; človeški odnosi so se vse bolj prikazovali v ekonomskih terminih, ki jih vodijo pravila prostega trga... Vsi ti trendi so vplivali na razvoj posevne individualizma, prilagojenega ekonomskemu obnašanju.«¹⁷

Hkrati s političnimi in ekonomskimi procesi se je pojavila tudi cela vrsta kulturnih sprememb. Prišlo je do progresivne reorientacije od religiozne dogme, zveličanja k večjemu doseganju užitka na tem svetu. Eden od aspektov tega preobrata je bilo večje zaupanje ljudi v lastne sposobnosti obvladati svoje okolje in si ga prilagajati. K temu preobratu je precej prispeval tudi vzpon naravoslovnih znanosti, ki je omajal tradicionalne ideje o hierarhično organiziranem univerzumu in pokazal človeka kot izoliranega, atomiziranega individuuma, ki lahko deluje tako kot sam hoče. Poleg tega je znanost ustvarila v ljudeh tudi upanje, da jim bo tehnologija olajšala življenje in jih zaščitila pred različnimi tegobami; npr. z odkritjem cepiva proti črnim kozam. Pasivno sprejemanje usode tako ni bilo več ustrezen odgovor na življenjske probleme. Nove ideje so povzročile splošen zaton religioznega entuziazma, s tem pa tudi religioznega poslanstva očeta in moža ter družinskih molitev.

¹⁷ Prav tam str. 173.

Ideje o avtonomnem individuumu so se manifestirale tudi v odnosih med družinskimi člani. Sorodstvene vezi so oslabele, tiste, ki so ostale, pa so bile omejene na najbližje sorodnike. Izbira partnerja je postala vse bolj individualna odločitev posameznika, ne pa njegovih staršev. Zakonska zveza je temeljila na trajnejših medsebojnih čustvenih vezeh, na osebnih sreči; moč, status in denar so postali vse manj pomembni motivi za zakon, razen za aristokracijo. Avtoriteto moža nad ženo in očeta nad otroki je nadomestila večja avtonomija v medsebojnih odnosih. Prišlo je do večje pravne in edukacijske izravnave med spoloma, otroci so bili bolj dedno zaščiteni, kljub obstoječi primogenituri. Družine profesionalcev in družine visokega meščanstva so postajale vse bolj orientirane k otroku in nekatere so prevzele precej permissivno stališče do vzgoje otrok. Vedno večje število žensk iz višjih slojev je bilo izobraženih v pravilnem vedenju in drugih družabnih privlačnostih, pa tudi odstranjenih iz aktivne udeležbe v družinskem ekonomskem procesu. Ostalo jim je upravljanje s posli in služinčadjo, varstvo in vzgoja otrok ter organiziranje pristočasnih aktivnosti. Kljub povečani ekonomski odvisnosti od mož, je bil tem ženskam dodeljen višji status in večja moč pri odločanju o družinskih zadevah. Na to so vplivale ideje čustvenega individualizma.

Kot so se po eni strani intenzivirale čustvene vezi med družinskimi člani, je po drugi strani porasel tudi obseg predzakonskih in izvenzakonskih spolnih odnosov. Pri tem je imelo precejšen vpliv povečevanja seksualnih aspektov ljubezni v umetnosti, literaturi in v življenju na sploh. Med višjimi sloji, predvsem med aristokracijo, je naraslo prešuštvo pri obeh spolih. Med malimi lastniki in nelastniki pa so bili predzakonski spolni odnosi nekaj običajnega. Zaradi zmanjšane kontrole staršev, duhovščine in skupnosti se je povečalo število nezakonskih otrok.

V 18. stoletju se je med meščanstvom in plemstvom pojavil še en tip družine, za katerega je bila značilna še večja konjugalna orientacija kot pri prejšnjih. Prišlo je do ostre ločitve med bivalnim in delovnim okoljem. Nuklearna družina je prenehala izpolnjevati znaten del ekonomskih funkcij ter se omejila na emocionalne in seksualne vsebine, rešene avtoritarnih in patriarhalnih tendenc. Njene kohezivne sile niso bili več ekonomski in politični interesi, temveč čustvena navezanost ter moralna in religiozna odgovornost. Še bolj kot prej je družina postala izključno prostor privatnosti; postala je odgovorna le za blaginjo svojih članov, za druge pomoči potrebne posameznike pa so začele skrbeti javne avtoritete. Največje pozornosti v družini so bili deležni otroci; njihova vzgoja in nega. V zvezi s tem prokreacija ni bila nič več stvar, domena božje volje, temveč vse bolj zavestne odločitve samih ljudi, njihove kontrole.

Ta krajši pregled razvoja k »modernejši družini« seveda ni nekaj, kar se je v celoti in popolnoma realiziralo, v kar so verjeli nekateri pisci zgodovine, npr. zgodovinarji viktorijanske dobe. Je le predstavitev glavnih trendov, ki so se v zadnjih 500 letih poskušali uveljaviti znotraj družine na Angleškem. Kot pravi Stone, končni rezultat teh trendov in sprememb ni bila zamenjava enega družinskega tipa z drugim tipom, temveč razširitev različnosti, prekrivanje, koeksistiranje različnih družinskih vzorcev. Stare navade in običaji, značilni za tradicionalne družbe, so se še dolgo obdržali in se reproducirali še takrat, ko so se že uveljavili določeni vidiki novih družinskih tipov.

Razlike med družbenimi sloji

Stopnja prilagoditve novim družinskim vzorcem je variirala od enega do drugega družbenega sloja. To dokazuje vrsta dejstev. Visoka aristokracija je najdlje vztrajala pri »pripravljenih zakonih« (zaradi lastnine), toda bila je prva, ki je sprejela in realizirala nova stališča do spolnosti, kot tiste dimenzije človekovega bivanja, na kateri je možno doseči najvišji izraz ugodja. Meščanstvo in profesionalni sloji so bili prvi, ki so sprejeli ideje o zakonu iz ljubezni, toda zadnji, ki so v zakonske odnose vpeljali sproščeno seksualnost. Pionirji v kreiranju družine, usmerjene k otroku, in permissivni vzgoji so bili člani visokega plemstva, toda po drugi strani so prav oni tolerirali grobe metode discipliniranja, ki so jih prakticirali učitelji v javnih šolah. Delavstvo je bilo najdlje vezano na tip družine, katerega značilnost je bila delitev ekonomskih odgovornosti in obveznosti med možem in ženo, a bilo zadnje, ki je sprejelo ideje o močnih čustvenih vezeh znotraj družine, o občutju enakega statusa med možem in ženo ter o investiranju ljubezni in denarja v otroke.

Z upoštevanjem navedenih ugotovitev se razblinjajo trditve o povezanosti industrijske revolucije z množičnim zaposlovanjem žensk, z izgubo ekonomske funkcije družine, z odkritjem starševske ljubezni v delavski družini, ... skratka z razvojem »novega« družinskega tipa. Ženske iz nižjih družbenih slojev so bile močno zaposlene že v 17. in 18. stoletju, njihova zaposlenost pa se še 40 let po industrijski revoluciji ni bistveno spremenila. Poleg tega je družina še v 19. stoletju ostala glavno področje družbene ekonomije. V zvezi s tem Stone pravi, da so »različni družinski tipi kompatibilni z industrializacijo« in da obstaja »visoka korelacija med tradicionalno družin-

sko strukturo in potrebami modernih tovarn.¹⁸ Zato je verjetnejša tudi naslednja Stonova trditev, da je nov družinski tip, bolj kot z industrializacijo, delavskim razredom, povezan z duhom kapitalizma,¹⁹ novimi idejnimi, ideološkimi tokovi, katerih nosilec je bilo meščanstvo, s svojim specifičnim družbenim položajem: izobraženostjo, obiljem prostega časa, možnostmi privatnega življenja in kulturno homogenostjo.

Razlike med deželami

Razlike v uveljavljanju novih družinskih vzorcev se niso pojavljale le med različnimi družbenimi sloji in skupinami, temveč tudi med posameznimi deželami. Podobni trendi kot v Angliji so med 16. in 18. stoletjem nastopili tudi v Franciji, predvsem v njenem severnem delu. Skupina oče — mati — otrok se je tudi tam polagoma oddaljevala od sorodstva, rodovine in domačih služabnikov, prav tako so se začele uveljavljati nove ideje o družinski moralni. V samem procesu uveljavljanja novih družinskih vzorcev in idej se kronološko gledano Anglija in Francija med seboj nista dosti razlikovali. Precejšnje razlike pa so obstajale glede represije, ki jo je cerkev izvajala nad družino, predvsem nad njenimi seksualnimi aspekti. Francoski katoliški moralisti niso zahtevali čutne ljubezni med možem in ženo. Raje so imeli brezbriznost in hladnost. V najboljšem primeru so dovoljevali prijateljstvo. Podobno stališče so zagovarjali tudi glede odnosov med starši in otroki. Ljubezen jim je pomenila greh proti Bogu, ostanek poganstva, ki ga je potrebno obvladati. Zveza med zakoncema je imela za katoliško cerkev zgolj reproduktivni značaj, spolni akt je bil zanjo le izpolnitev zakonskih dolžnosti. Toda izpolnjevanje teh dolžnosti je bilo za katoliške moraliste tako pomembno (po njihovem mnenju je preprečevalo prešuštvo), da so materam raje dovoljevali pošiljanje otrok v rejo, kot pa da bi zaradi dojenja ne mogle izpolnjevati svojih zakonskih dolžnosti. Angleški puritanci pa so, kot smo že omenili, poudarjali ljubezen kot bistvo vseh dolžnosti, poleg tega pa čistili tudi čutne, telesne razsežnosti ljubezni. Niso verjeli v zakonsko zvezo kot zakrament, ampak kot predestinacijo. Grajali so starše, če so silili svoje otroke v zakon iz koristi, v nasprotju s francoskimi katoliki, za katere je bil le tak zakon pameten, po volji Boga.

Protislovja med gospodarskimi strukturami in družbenimi razmerami, za katere pravi Flandrin, da so same po sebi ovirale razvoj ljubezni v zakonu in preprečevale izražanje materinske ljubezni, na eni strani, ter med izredno represivno moralno, ki je zahtevala redno zakonsko spolno življenje, nadzorovanje spolnosti v zakonu in njeno omejevanje izven zakona, na drugi strani, so z demografskim razmakom ob koncu 17. stoletja v Franciji privedla do vse večje uporabe kontracepcije. Moralisti so v tem videli razkroj morale, navadni ljudje pa edini izhod, edino sredstvo za zmanjšanje umrljivosti dojenčkov (Flandrin). V Angliji je prišlo do množičnega uporabljanja kontracepcijskih metod celo stoletje kasneje, kot pravi Flandrin, verjetno zaradi manj represivnega odnosa puritancev do spolnosti. Po drugi strani pa so sami katoliški duhovniki vplivali na razvoj občutja krivde pri materah, zaradi smrti njihovih otrok. Smrt otrok se je po eni strani pripisovala volji Boga, po drugi strani pa so moralisti katoliške reforme učili, da so tudi starši odgovorni za življenje svojih otrok in da morajo poslušati glas svoje vesti.

Pojav množične uporabe kontracepcije in drugi cerkvi nevšečni rezultati »nelegitimnega«²⁰ spolnega vedenja ljudi, kot npr. velik odstotek nezakonskih otrok, pogosto bivanje ljudi v konkubinatu, velik delež porok po zanositvi, ... dokazujejo, da se krščanska ideologija na področju družine in njene reprodukcije nikoli ni v celoti uveljavila. Sami materialni pogoji življenja velike večine ljudi so bili krivi, da se družinsko življenje, ki ga je propagirala cerkev, ni v celoti realiziralo, ali kot pravi Flandrin, se »na dnu družbe zgodovina družinskega življenja staplja z zgodovino življenjske ravni«. Npr. cerkev je zahtevala, da otroci spijo v ločenih posteljah, stran od svojih staršev, toda pogoji bivanja povprečnim ljudem tega niso dopuščali.

Ovire na poti novih idej o družini

Uveljavljanje »novih«²⁰ idej o družinskem življenju so, kot pravita M. Mitterauer in R. Sieder, ovirale tudi norme dela, ki se pogosto niso ujemale z moralnimi normami elite. Predindustrijska družba, katere temelj je bilo družinsko gospodarstvo, ni postavljala v ospredje emocionalnih, čustvenih odnosov, jih ni ideološko propagirala, ker niso bili nujna kohezivna sila družine. Motivi, ki so konstituirali skupino, kot je družina, so bili močno koeksistenčno naravnani; reprodukcija življenja v najširšem pomenu besede, ki se je lahko realizirala le skozi skupno delo vseh članov gospodinj-

¹⁸ Prav tam str. 419, 420.

¹⁹ Zgodnji finančni kapital je bil tisti, ki je vplival na blaginjo plemstva, podjetnikov in trgovcev, najprej v Firencah, v 15. stoletju, za tem najverjetneje v Amsterdamu v zgodnjem 17. stoletju, kar je bil nujen, čeprav ne zadosten vzrok za pojav novega družinskega tipa (Stone, str. 420).

²⁰ Flandrin, str. 93.

stva. Glede na to je bila družina v srednjem veku, pa tudi precejšen del novega veka, prostor ustvarjanja kolektivnih, skupinskih norm, način, metoda discipliniranja ljudi pa je bilo zaničevanje. Posledica takšnega družinskega vzorca so bile npr. zelo pogoste poroke, o čemer smo tudi že govorili. Ker družina ni mogla uspešno funkcionirati brez gospodarja ali gospodinj, z nepopolno strukturo, sta bila vdova ali vdovec, zaradi ohranitve družine in njenih funkcij, predvsem produkcijske, prisiljena na čim-prejšnji ponovni zakon, kar pa je seveda s seboj prinašalo določene težave. Ker se je struktura družine ohranjala s ponovnimi porokami, zaradi visoke smrtnosti, ki ni bila pogosta le med otroki, marveč tudi med odraslo populacijo, se je članstvo družine stalno spreminjalo. Novi zakonec je lahko s seboj pripeljal še svoje otroke, tako da so skupaj živele osebe z zelo različnimi krvnimi povezavami. K »pestrosti« družinske situacije so prispevali tudi posli, ki so se praviloma menjavali vsako jesen. V tako mobilni družini je bilo malo možnosti za medsebojno navezanost, tesnejše, intimne vezi so se s težavo razvijale.

Povezanost novih idej o družini s socialno ekonomskimi pogoji življenja

Povečana diferenciacija vlog v vse bolj kompleksni družbi pa je zahtevala nove oblike discipliniranja ljudi. Kontrola je potekala s pomočjo pretanjenih ideoloških sredstev, z »odkrivanjem« in stimuliranjem psihološke odvisnosti ljudi drug od drugega in z zahtevami po večji samoobvladljivosti. »Ovbladljiv človek« je postal obvezujoč model in cilj vzgoje. Nagoni, spontanosti so se morale umakniti iz javnega življenja v sfero družine in se v njej intenzivirati v obliki čutne zakonske ljubezni in materinske ljubezni. Tako kot že Stone tudi Mitterauer in Sieder ugotavljata, da so te ideje dosegle svoj vrh že v 18. stoletju med meščanstvom, delavstvo pa se je v svojem obnašanju še do poznega 19. stoletja držalo tradicionalnih izročil. Toda cerkev in država sta se močno zanimali tudi za njihovo spolno življenje in moralnost ter še represivneje posegali v njihovo intimno polje kot v privatno življenje višjih slojev. Toda več uspeha kot moralne zapovedi in pravne omejitve je imelo na internaliziranje novih vsebin družinskega življenja (malomeščanskega stila življenja) materialno izboljšanje življenja delavskih množic, za kar je poskrbelo samo meščanstvo. Z namenom, da bi preprečilo socialne nemire, je odpravilo najostrejšje oblike izkoriščanja. V zvezi s tem Mitterauer in Sieder postavljata tezo o socialno ekonomski pojedenosti vsakokratnih možnosti medčloveških in spolnih razmerij.²¹

Povezanost socialno ekonomskih pogojev življenja ljudi z njihovim čustvovanjem in obnašanjem je izhodišče razmišljanja o pretekli podobi družine tudi pri F. Mountu. Vendar njegova analiza ni usmerjena v raziskovanje sprememb, ki jih je od novega veka naprej doživljala družina, kot je to značilno za prej omenjene avtorje, temveč odkrivanje stalnic družinskega življenja in človekovega čustvovanja. Po njegovem mnenju so se vedenjski vzorci in oblike izražanja čustev pojavile že veliko prej, preden so se o tem pojavile ideje, le polneje se niso mogle uveljaviti. Tako npr. ideje o poroki iz ljubezni in spoštovanja, sklenjeni s prostovoljno odločitvijo obeh partnerjev, niso inovacija razsvetljencev 18. stoletja, temveč so takšna nagnjenja in želje obstajale že dolgo pred tem časom. Pri tem se Mount sklicuje na vrsto zapisov; od literarnih del do korespondence. Shakespeare, S. Brant, W. Langland, J. Paston, A. Lisle, so visoko častili zakon iz ljubezni in obsojali »prisiljene« zakone že cela stoletja pred »sentimentalno revolucijo«. Prav tako po Mountovem mnenju tudi ni mogoče sprejeti trditve, da je materinstvo, pozorna nega in skrb do otrok invencija modernizacije. Slab, indiferenten odnos staršev do otrok se poskuša dokazovati z njihovim ravnanjem: prepuščanjem otrok v oskrbo dojljam, povijanjem v trakove, slabim hranjenjem in oblačenjem, pomanjkljivimi higienskimi navadami, kratkim in zelo šibkim zalovanjem za umrli otroki, ... Toda, kot pravi Mount, iz tega ni mogoče deducirati, da so se matere v tradicionalni družbi malo menile za svoje otroke, ampak le to, na kakšnem nivoju so bila spoznanja o zdravem načinu življenja in možnosti, po katerih so se ravnale matere pri negi otrok. Matere so delale mnogo napak, kar pa ni izjema niti za današnji čas, vendar, kot pravi Mount, je težko verjeti, da do svojih otrok ne bi ničesar čutile, in da je »težko stalno govoriti v jeziku močnih čustev«,²² kjer je smrt stalno prisotna.

Zaključek

Na kratko bi lahko rekli, da so zgodovinske raziskave o družini v preteklosti, čustvih in odnosih v njej pokazale: da so se poteze, ki se nam zdijo značilne za današnjo družino, začele razvijati že davno pred pojavi modernizacije in industrializacije; da je šlo pri spremembah, ki so nastajale v družini, najprej za zunanjo, družbeno afirmacijo (represijo) določenih vrednot, idej, konceptov in šele na to za notranjo sprejemanje in prilagajanje, bolj ali manj uspešno realiziranje novosti v družini.

²¹ Mitterauer - Sieder, str. 161.

²² Mount, str. 109.

Posledica tega je pluralnost koeksistenčnih družinskih tipov; da je razvoj k »moderni« družini potekal nelinearno in slojevsko, socialno diferencirano; da razvoj družine ni potekal od velikih skupin k malim, ampak da je bila in je nuklearna družina vedno temelj vsem ostalim družinskim skupnostim.

(v %)	Srbija (Beograd) (1733)	Italija (Parma) (1782)	Nemčija (Lofingen) (1687)	Anglija (Puddletown) (1734/5)	Francija (Longuenesse) (1778)
Tip gospodinjstva:					
Samsko gospodinjstvo	6,4	8	0,8	7	1
Neopredeljene skupnosti	10,1	0	7,2	4	6
Nuklearna družina	54,5	73	82,4	79	76
Razširjena družina	14,1	9	4,8	8	14
Večjedrna družina	17,6	11	4,8	1	3
Število gospodinjstev	273	66	121	154	75
Povprečno število članov na gospodinjstvo	4,95	4,16	5,77	3,97	5,05

Zusammenfassung

VERÄNDERUNGSPROZESSE IN DER FAMILIENSTRUKTUR VOM 15. BIS ZUM 19. JAHRHUNDERT

Majda Černič

Die Verfasserin stellt einige neuere sozialgeschichtliche Studien zum Thema Familie dar. Progressive Voraussagen über gesellschaftliche Veränderungen, darunter auch Ankündigungen vom Absterben familiärer Funktionen und sogar vom Niedergang der Familie als Institution, haben auch bei den Historikern Interesse für die Erforschung von Form und Inhalt des Familienlebens geweckt. Die wichtigsten Feststellungen, welche die neueren geschichtlichen Analysen der Familie bringen, unterscheiden sich beträchtlich von jenen Behauptungen, die unter dem Einfluß der Anschauung entstanden sind, die Entwicklung der Gesellschaft vollziehe sich in linearer Annäherung an die mehr oder weniger vollkommenen Formen des gesellschaftlichen Lebens. Als unannehmbar erweist sich so die Behauptung, die Kleinfamilie sei in der Folge der industriellen Revolution entstanden und zwar zunächst in Arbeiterfamilien, die eheliche und mütterliche Liebe sei von den Aufklärern des 18. Jahrhunderts entdeckt worden, die Berufstätigkeit der Frauen sei erst durch Fabriken ermöglicht worden, ... die Familie hätte sich ferner unaufhörlich der neu entstandenen gesellschaftlichen Bedingungen angepaßt. Neuere Forschungsergebnisse der Historiker im Zusammenhang mit der Familie weisen nach, daß diese Institution zu keiner Änderung bereit war und ist, ohne diese auch ihrerseits anderen aufzudrängen.